

Tradicionis anekdotas: iš ko juokėsi XIX a. pabaigos–XX a. vidurio lietuviai

SALOMĖJA BANDORIŪTĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

ANOTACIJA. Straipsnyje glaustai aprašomi Lietuvoje nuo XIX a. pabaigos iki XX a. vidurio užrašyti anekdotai, išskiriamos vyravusios humoro temos, pašaipos objektai ir mėginama atsakyti į klausimą, iš ko ir kodėl juokėsi XIX a. pabaigos–XX a. vidurio lietuviai. Tyrimui pasitelkiami Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyne sukaupti ir susisteminti to laikotarpio anekdotai, kurie, atsižvelgiant į juos papasakojusių žmonių amžių, gali atspindėti ir ankstesnių laikų realijas.

RAKTAŽODŽIAI: humoras, anekdotas, pašaipos taikinys, stereotipai, moterys.

IVADAS

Sprendžiant iš tyrinėtų didelio tradicinių anekdotų kiekio (3863 anekdotai) ir šiandieninio jų paplitimo (tiek spaudoje, tiek internete), šis tautosakos žanras buvo, yra ir bus populiarus. Tą gyvybingumą patvirtina ir Bronislavos Kerbelytės mintis, kad anekdotai yra „ilgą kūrimo ir saugojimo kolektyvinėje atmintyje istoriją turintis, bet vis dar gyvas žanras“ (Kerbelytė 2011: 352). Anekdotas yra trumpo siužeto komiškas kūrinių, „archetipinis humoro pavyzdys“ (Crystal 2003: 404). Davidas Crystalas šį žanrą vadina archetipiniu dėl jo ilgos gyvavimo tradicijos ir populiarumo šiuolaikinėje visuomenėje. *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas* anekdotą apibūdina kaip „trumpą, žaismingą, juokingą pasakojimą“ (DLKŽ: 13). Kaip pastebi Silvija Papaurėlytė-Klovienė, anekdotai iš dalies paremti polinkiu laikytis tam tikrų stereotipų (Papaurėlytė-Klovienė 2010: 4). Ieva Lukošūtė taip pat pabrėžia stereotipų svarbą kuriant anekdotus:

Anekdotas – tai vienas šiais laikais gyvybingiausių, populiariausių bei įtaigiausių pasakojamosios tautosakos žanrų, todėl anekdotai laikytini ne tik svarbiu kultūrinių stereotipų raiškos, bet ir jų formavimo bei palaikymo šaltiniu (Lukošūtė 2012: 165).

Taigi anekdotus galima vadinti „glaustais komiškais prozos kūrinėliais, kuriems įtaką daro visuomenėje nusistovėję stereotipai, humoro mada, epocha ir kultūra“ (Bandoriūtė 2011a: 4). Kalbant apie anekdotų tradiciją, reikėtų nepamiršti, kad „[d]alis skirtingų tautų tradicijose ilgai funkcionavusių anekdotų dažniausiai grupuojama ir skelbiama kartu su buitinėmis pasakomis“ (Kerbelytė 2011: 352). Tokį grupavimą lemia šių žanrų siužeto panašumas: tiek buitinėse pasakose, tiek anekdotuose dažniausiai yra pasakojama / juokaujama apie kasdienės buities realijas. Apibendrinant minėtų autorių mintis, galima teigti, kad anekdotai – populiarus ir gyvas tautosakos žanras, kurio turinį formuoja visuomenėje įsigalėję stereotipai, atitinkamo laikotarpio realijos ir kultūra.

Mokslo darbų ir straipsnių apie anekdotų tyrimus Lietuvoje esama. Daugiausia jų tema yra rašiusi B. Kerbelytė. Kartu su Povilu Krikščiūnu jos parengtoje knygoje *Lietuvių liaudies anekdotai* (1994) šie kūrinėliai suklasifikuoti semantiškai, o įvadiniamame straipsnyje plačiau nagrinėjami anekdotų struktūros ir semantikos ypatumai (Kerbelytė 1994: 9–25). Naujoviškų ir senųjų anekdotų santykis aptariamas profesorės straipsnyje „Naujoviški anekdotai: santykiai su ilgaamže tradicija“ (Kerbelytė 2008). Gražina Skabeikytė-Kazlauskienė (2008) yra gvildenusi Petriuko kaip triksterio personažą anekdotuose; Laimutė Anglickienė knygoje *Kitataučių įvaizdis lietuvių folklore* (2006) išsamiai aptarė ne tik anekdotuose, bet ir kituose tautosakos žanruose pašiepimų kitataučių įvaizdį. I. Lukošūtė yra parašiusi straipsnį apie kultūrinius stereotipus lietuvių pasakojamuose anekdotuose (Lukošūtė 2012), o šio straipsnio autorė – magistro darbą apie šiuolaikinius anekdotų pašaipos taikinius ir jų kalbinę raišką (Bandoriūtė 2011a), taip pat straipsnių, kuriuose nagrinėja šiuolaikinius anekdotus apie lytis (Bandoriūtė 2011b) ir agresijos raišką humore (Bandoriūtė 2014). Vis dėlto XIX a. pabaigos–XX a. vidurio anekdotų pašaipos objektai (vadinamieji *pašaipos taikiniai*) lietuvių autorių dar nėra detaliau ištirti.

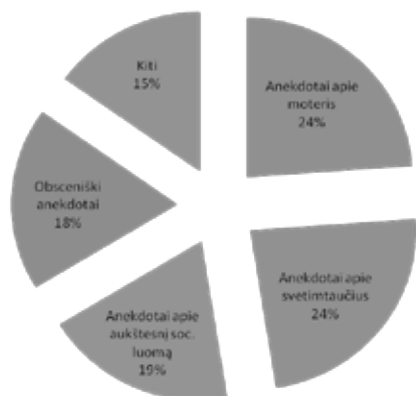
Šio straipsnio objektas – Lietuvių tautosakos rankraštyne saugomi anekdotai, surinkti nuo XIX a. pabaigos iki XX a. vidurio¹. Jie tiriama taikant kokybinės turinio analizės metodą. Tyrimo tikslas – nustatyti, kokie XIX a. pabaigos–XX a. vidurio anekdotų personažai dažniausiai tampa pašaipos objektu / taikiniu ir ką tai sako apie kalbamojo laikotarpio visuomenę.

ANEKDOTŲ PAŠAIPOS TAIKINIAI IR TEMOS

Pasak Alison Ross (1998), humoro raiška panaši į šaudymą: juokaujantis asmuo yra tarsi šaulys, kuris nusitaiko į konkretų taikinį ir šauna, t. y. pašiepia, iš jo tyčiojasi.

.....
1 Atsižvelgiant į tautosakos rinkėjų nurodytą pateikėjų amžių (pvz., „M. Untulis, 1937 m. gimimo, anekdotas užrašytas 1968 m.“ – LTR 1258/582/), reikėtų pabrėžti, kad anekdotai dažniausiai atspindi nebūtinai to meto, bet ir ankstesnių laikų realijas.

Toks humoro, ypač juodojo, agresyviojo, sugretinimas su šaudymu vykusiai apibūdina „šaulio“ pasirinkimo laisvę, t. y. iš ko juoktis, ir „taikinio“ patiriamą emocinį skausmą, kai iš jo šaipomasi. Reikėtų pridurti, kad pašaipos taikiniai dažniausiai pasirenkami pagal temas ir stereotipus, susiformavusius juokaujantioje visuomenėje. Žemiau pateikiamoje diagramoje pavaizduoti nagrinėti XIX a. pabaigos–XX a. vidurio anekdotai.

B. Kerbelytės susisteminti anekdotai dažniausiai atspindi valstiečio kasdienybę, jo gyvenimo būdą. *Intelligentiškų* juokavimų (pvz., politinėmis temomis, kai pašiepama valdžia) beveik nerasta, nes, kaip buvo įprasta XIX a. pabaigoje–XX a. viduryje, anekdotai tautosakos užrašinėtojų dažniausiai buvo renkami valstietiškoje aplinkoje, provincijoje, o ne miestuose, kur didžiąją gyventojų dalį sudarė lenkai, žydai, gudai ir kt. Kaip matyti iš diagramos, tiriamojo laikotarpio anekdotų taikiniai dažniausiai būna moterys, svetimtaučiai, aukštesnio socialinio sluoksnio asmenys, nevengiama ir skatologinės tematikos.

ANEKDOTAI APIE MOTERIS

XIX a. pabaigos–XX a. vidurio anekdotuose daugiausia šaipomasi iš moterų (741 atvejis) ir svetimtaučių – apie juos kalbama beveik pusėje tirtų anekdotų. *Moterys* paprastai įvardijamos žeminamais epitetais *boba*, *davatka*, neretai vadinamos ir vardais: *Ona*, *Magdė*, *Gendrutė*... Dažniausi moterų personažai anekdotuose – žmonos ir religinės fanatikės (vadinamosios *davatkos*), kurios vaizduojamos kaip neišprususios, kvailos, valdomos primityvių žmogaus instinktų². Kaip pažymi Ramunė Bleizgienė, „žvelgiant į XIX a. pabaigos–XX a. pradžios situaciją, akivaizdu, kad

2 Plg. su vokiška formule *Kinder – Küche – Kirche*, apibrėžiančia XX a. pradžios moters gyvenimo „prioritetus“.

viešajame gyvenime dominuoja vyrai, jie – aktyviausi visuomenės veikėjai, kultūri- nių sąjūdžių dalyviai, rašytojai ir t. t. Be jokios abejonės, vyrai – tuo metu labiausiai išsilavinusi visuomenės dalis“ (Bleizgienė 2012: 48), o žemesnė moters padėtis visuomenėje savaime suponuoja atsakymą, dėl kokios priežasties buvo kuriamas kvailės stereotipas, lemiantis anekdotų apie moteris radimąsi. Jurga Miknytė teigia, kad XX a. vidurio Lietuvos šviesuolių požiūris į moterį apskritai buvo žeminantis:

Svarbią vietą šio dešimtmečio kritikoje užima moters savicenzūra, kurios akcentuotinos ydos: neišprusimas, tuščiagarbiškumas, hedonizmas, konservatizmas, nevisuomenišku- mas. XX a. pirmajame dešimtmetyje visuomenės kritikai pasipiktinę dėl moterų neref- lektavimo savo vergiškos padėties visuomenėje, jie moterį išskiria kaip mažai susivokusį, menkai patriotišką, hedonistinį individą (Miknytė 2003).

Pasiremiant XIX a. pabaigos–XX a. vidurio lietuvių filosofais galima teigti, kad moters vaidmuo tuometinėje Lietuvoje buvo menkavertis, o to menkavertiškumo priežastis – moterų tamsumas. Pasak rašytojo Vinco Krėvės–Mickevičiaus, moteris atlikusi vieną pagrindinę funkciją – gimdymo. Ji gebėjusi suteikti vaikui gyvybę, bet ne tautinę savimonę: „Buvo gadynė, kada motina gimdė lietuvius ir auklėjo lie- tuvius. Šiandien lietuvė gimdo tik vaikus, nes tautišką instinktą pametė, o Lietuvos reikalų nepažįsta“ (cit. iš Miknytė 2009: 130). Toks neigiamas lietuvių šviesuolių požiūris į moterį rodo, kad tautinę savimonę ir išprusimą jie laikė kone svarbiau- siomis žmogaus dorybėmis, kurių, esą, motinos negalėjusios įdiegti savo vaikams, nes ir pačios šių vertybių neturėjusios. Įdomu, kad dalis V. Krėvės–Mickevičiaus išskiriamų moterų kategorijų figūruoja ir kalbamojo laikotarpio anekdotuose: tai Lietuvoje gyvenančios puslenkės „šlebės“³, davatkos⁴, „pereklės“⁵, emancipuotos moterys⁶ ir žmonos. Teigiama, kad pati pavojingiausia moterų grupė – *davatkos*. Šios moterys esąs tikras „moterų degradacijos rodiklis“, o jo pagrindas yra tingė- jimas, paskalų skleidimas, religinio fanatizmo taikymas amoraliais tikslais ir pan. Dažniausiai kaip tik dėl šių ydingų bruožų *davatkos* ir buvo pašiepiamos.

Kai niekas nemato

Davatka su kavalieriumi, kada niekas nemato:

– *Kibink, kibink, sūrį gausi...*

.....

3 „Ant kiekvieno žingsnio drebia vyrui į akis: tu chlope! Aš tau malonį parodžiau, tekėdama už tavęs!“ (Tevyniszki varpai, *Varpas*, 1893, vasaris, Nr. 2, p. 17; plg. Bleizgienė 2012: 23).

4 „Nesinorėtų priskirti prie žemesniųjų sutvėrimų, o prie žmonių – lyg šlykštu“ (Tevyniszki varpai, *Varpas*, 1893, vasaris, Nr. 2, p. 17; plg. Bleizgienė 2012: 67).

5 „Minta iš savo turtų ir aukų“ – moterys gyvenančios grupėmis (Bleizgienė 2012: 68).

6 „Tik per tinginiavimo ir skaitymo erzinančių romanų pagadinta fantacija“ (Bleizgienė 2012: 69).

O kad kas mato:

– *Eik šalin! Rožančių nutrauksi!* LTR 2704(68), užr. 1948 m.

Davatkos personažas iliustruoja netekėjusią, savo apsimestiniu pamaldumu gerokai lenkiančią įprastą tikinčiąsias moterį (380 anekdotų). Davatkų religinis fanatizmas dažniausiai tampa svarbiausiu pajuokos objektu, jų apsimestinis pamaldumas, kaip ir cituotame pavyzdyje, atsiskleidžia tik viešumoje, „kad kas mato“. Tarp tiriamų anekdotų rasta ir visai trumpučių pajuokavimų apie davatkas, pavyzdžiui:

Atsidūsėjimai davatkiški

„*Ak tu mana Ponadieve! Kai pamisliju ant smerčia, tai šūds vyrs; o kai pamisliju ant vyra, tai šūds ir smertis!*“ LMD I 902(9).

Šiame 1892 metais užrašytame anekdote parodijuoja davatkos maldelė į Dievą. Maldos parodijoje vartojama tarmiška leksika, – taip dažnai pasitaiko nagrinėjamoje medžiagoje. Matyti, kad anekdotų rinkėjai tekstus užrašė taip, kaip juos girdėjo. Anekdote davatka – viskuo nusivylusi ir nepatenkinta moteris (neturinti vyro ir nesulaukianti mirties), o jos malda anaipol nepriėmė šventos kalbos.

Paminėtina, kad prie anekdotų apie religines fanatikes reikėtų priskirti dar vieną taikinių grupę – *kunigų gaspadines*, kurios dažniausiai pajuokiamos dėl amoralaus elgesio – kunigų viliojimo ir ištvirkavimo.

To meto visuomenės požiūrį į moterį kaip į šeimos narį puikiai atspindi Mykolo Kavolio parengta moters juridinių teisių knygelė. Joje teigiama, kad „moterystės svarbiausias tikslas yra šeima. Jai sustiprinti turi būti viena, monogaminė, nesuardoma ir nepanaikinama ideali moterystė“ (Kavolis 1930: 2). Anekdotuose apie esamas ir būsimas *žmonas / mergas* pašaipą dažniausiai kuriama per vyro ir moters opoziciją, kuri atsiskleidžia buitinėse situacijose. Viena dažniausių tokių anekdotų temų – moters neištikimybė.

Ištikimybė

Gyveno vyras su žmona. Na, ir jie taip susitarė, kad kiekvienas turės savo maišelį ir kai tik kuris nusidės, tai įmes į maišelį po žirną.

Na, pragyveno jie gyvenimą, sulaukė senatvės ir nutarė atrišti savo maišelius. Atrišo žmonos maišelį, o ten – vos keli žirneliai kamputyje. Atrišo senelio maišelį, suskaitė – net aštuoni žirniai jame. Susigraudino senelis ir kalba:

– *Koks aš tau, žmonele, blogas buvau, koks neištikimas. Tu daug ištikimesnė.*

O žmona vyrą ramina:

– *Nesielvartauk, aš iš savo maišelio net du kartus košytės išsiviriau* LTR 4043(8), užr. 1967 m.

Galima teigti, kad juokiamasi iš tabu – vyro ir moters svetimavimo. Tekste pašaipia kuriama laipsniškai: vyras pasirodo buvęs neištikimas ir dėl to labai atgailauja, tačiau paaiškėja, kad jo žmonos neištikimybė kur kas didesnė – jos svetimavimo atvejai nė nesuskaičiuojami (žirnių susikaupė tiek, kad iš jų net du kartus buvo galima „košytės išsivirti“). Tai matyti ir iš anekdoto kalbos: nuodėmės simbolizuojantys žirniai pirmiausia vadinami mažybine forma – *žirneliais*, didesnis jų skaičius – *žirniais*, o galybė jau virsta *koše*. Šį atvejį interpretuoti galima dvejopai: viena vertus, anekdoto taikiniu gali būti laikomas vyras, kuris daug sykių buvo apgaudinėjamas žmonos; kita vertus, žvelgiant į tekstą iš socialinių pozicijų, tikroju pašaiPOS taikiniu derėtų laikyti žmoną, nes ji parodoma kaip paleistuvė ir priesaikos laužytoja⁷.

Tokio tipo anekdotuose moteris vaizduojama ne tik kad neištikima, bet dar ir kvaila, t. y. vyras dažniausiai būna pranašesnis, jis beveik visada laimi, nes geba pergudrauti žmoną. Analizuojant senuosius ir šiuolaikinius anekdotus apie vyrus ir moteris, pastebėta, kad jie dažniausiai remiasi visuomenėje susiklosčiusiais stereotipais, atspindinčiais lyčių supriešinimą (Bandoriūtė 2011b), kuris atsiskleidžia įvairiose buitinėse situacijose ir konfliktuose.

Sklaidant rankraštyno medžiagą rastas įdomus atvirkščias pavyzdys – tyčiojama iš moters prigimties, bet pašaiPOS taikiniu tampa vyras:

Senas diedas vis juokė iš bobos, kad jai pilvas sopa – serga ant vaiko. Susirinko visos bobos, kurios sirgo ant vaiko, ir sako: „Kad tau Dievas duot tokią kvarabą, kaip mum.“ Atėjo koks žilas diedukėlis (Dievas) ir sako: „Dievas duos ir tau tokią kvarabą.“ Ir diedukui pasidarė pilvas. Jo mama sako, kad jis eina lašiniuosna, gerai valgo. Palaukus iš sopsė jis raičiojasi patvory. Bobos iš jo juokiasi: jų sopuliai jam atgalios. Atėjęs žilasai diedukėlis jam sako: „Kai Dievas duoda bobom, tai jų kaulai terkši ir razeina, o tavo kaulai nerazeina, už tai tau šitaip pikta.“ Ir nuėjo Dievas, nedavęs rodos. Atskridus varnelė atsitūpė ant tvoros ir rėkia: „Kve! Kve!“ Norėjo ją pavaryt, bet ji prakapojo jam pilvą, ir išėjo vaikas. Bobos jam ir sako: „Gal daugiau nesi-juoksi iš bobų, kai ant pilvo serga, nes ir tau buvo Dievas pakūtą uždavęs...“ LTR 1713(26).

Anekdoto tema – fiziologinis vyro ir moters skirtumas. Pasakojimo taikiny – bobų užkeiktas *diedas* – patiria antgamtinių jėgų siųstą skausmą, sukeltą fiziologiškai neįmanomos priežasties – vyro nėštumo. Šis 1934 metais užrašytas anekdotas gali būti interpretuojamas kaip moterų atsakas į nusistovėjusį neigiamą požiūrį, kurio pagrindu kuriami skaudžiai pajuokiantys, patyčias primenantys anekdotai

7 Jonas Balys (2002) išskiria buitinių pasakų grupę „Kvaila žmona ir jos vyras“ (Mt. 1380–1404), kuriai priklauso ir anekdotai, kuriuose taip pat vyrauja šmaikštavimai apie žmonos neištikimybę, pavyzdžiui (siužeto santrauka): *Neištikima žmona klausia Dievo, kaip galėtų atsikratyti savo vyro; vyras, pasislėpęs už altoriaus / medžio, vietoj Dievo ją pamoko: reikia vyrą valgydinti koše su pienu, kad jis apaktų ir apkurstų; žmona taip ir daro; vyras apsimeta apakęs bei apkurtęs ir užmuša atėjusį žmonos meilužį.*

apie jas. Moterų patiriami gimdymo skausmai tarsi reabilituoja jas dėl menamo kvailumo; čia jis neva kompensuojamas jų gebėjimu pratęsti giminę. Šis XX a. pradžioje užfiksuotas atvejis interpretuotinas kaip savotiškas moterų atsikirtimas tiems, kas jas žemina.

ANEKDOTAI APIE SVETIMTAUČIUS

Pasakojimai apie s v e t i m t a u č i u s sudaro ketvirtadalį (733 anekdotai) visų nagrinėtų anekdotų. Juose dažniausiai pašiepiami žydai (437), čigonai (136), vokiečiai (130), taip pat rasta ir kitas tautas (rusus, lenkus, vengrus) pašiepiančių anekdotų, tačiau aptarsime tik sudarančius didžiausiąją dalį. Kitataučius pajuokiančių anekdotų pagrindas yra stereotipai ir opozicijos *mes – jie* kūrimas. Kaip teigia L. Anglickienė, šioje priešpriešoje „*mes* atstovauja daugumai, o *jie* mažumai, t. y. tuose santykiuose psichologiškai atsiranda lyg ir žemesnė hierarchinė vertybė“ (Anglickienė 2006: 64). Autorės manymu, etnocentrizmas būdingas visoms tautoms, tad opozicijos tarp *savo* ir *svetimo* kūrimas nesvetimas visoms kultūroms, o „folkloro tyrinėtojai pastebėjo, kad turbūt niekur nacionalinis savitumas neatsiskleidžia taip gerai ir tiksliai, kaip satyroje ir humore“ (ten pat: 120).

Daugumoje anekdotų apie svetimtaučius aptinkamas vyriškosios ar moteriškosios lyties *žydas*, vadinamas *žydeliu*, *žydpalaikiu*, *žydauka*, *žyde*, *Sara*, *Joške*... Augustinas Janulaitis teigia, kad žydų tautos atstovai Lietuvoje gyvena nuo viduramžių ar nuo dar anksčiau (pagal Anglickienė 2006: 40). Varomi iš daugelio kitų Europos valstybių, Lietuvą jie laikė draugišku kraštu ir mielai čia apsidavė. Tarpukario Lietuvoje žydų bendruomenė buvo gausiausia kitataučių grupė, ypač daug jų gyveno didžiuosiuose miestuose (ten pat: 40–43). „[Ž]ydas – populiariausias kitatautis veikėjas mūsų folklore <...> nuo lietuvių žydai skyrėsi beveik visais atžvilgiais: religiniu, etniniu, paprotiniu, luominiu, antropologiniu ir kalbiniu“ (ten pat: 130), todėl ir anekdotuose pastebima ypač ryški *mes – jie* opozicija. Dažnai brėžiama paralelė tarp teigiamo ir neigiamo personažo, t. y. lietuvio, vadinamo *žmogumi*, ir žydo. Toks supriešinimas suponuoja rasistinio pobūdžio turinį, išbraukiantį žydų tautybės asmenis iš žmonių tarpo. Tai patvirtina ir Virginijus Savukynas: „Žydas griežtai nebuvo laikomas „žmogumi“, o nekrikštyti katalikų vaikai buvo vadinami „žydukais“ (Savukynas 2012: 211). Manytina, kad tokį žydų menkinimą lėmė jų socialinė padėtis: žydas anekdotuose pajuokiamas dėl gebėjimo įsiūlyti netgi prastą prekę, godumo ir apskrumo, tačiau kur kas dažnesni anekdotai, kuriuose pats žydas tampa apgaviko auka. Anekdotuose ryškėja itin būdingas kalbamojo laikotarpio lietuvių bruožas – nepakantumas turtingesniam, apskresniam už save. Dėl ypatingo gebėjimo apskaičiuoti ar apgauti žydai anekdotuose dažnai gauna *lupti*, esą taip juos pamoko vietiniai gyventojai.

Žydas ir urėdas

Baudžiavos laikais vienam dvarponiui labai patiko žydo dukė. Už leidimą pagulėti naktį su ja ponas žydui pažadėjo dešimt pūdų rugių. Žydas gulėti su dukteria leido, bet pačiupinėti – ne.

Parjojo ponas nepatenkintas namo, papasakojo savo nuotykių urėdai ir paprašė patarimo, kaip išsisukti, kad nedavus žydui grūdų. Urėdas apsiėmė tai padaryti. Žydą jis įvedė klėtin ir parodė pilnus aruodus grūdų. Žydas paėmė saują grūdų, pauostė, ar geri. Tada urėdas pasakė, kad grūdus buvo galima imti, bet nebuvo galima uostyti. Kadangi žydas grūdus pauostė, tai urėdas jį išmetė iš svirno. Taip žydas ir pralaimėjo LTR 1508(122), užr. 1957 m.

Anekdoto veikėjai – ponas, urėdas ir žydas – pastato vienas kitą į vienodai absurdišką padėtį, išskeldami vienas kitam ypatingas sąlygas: ponui leidžiama gulėti su žydaite, bet jokių būdu jos neliesti, o žydui nevalia uostyti grūdų prieš juos atsiimant. Gudrų žydą pergudrauna pono paprašytas urėdas, panaudodamas žydo godumą prieš jį patį ir neperspėdamas apie keliamą sąlygą: perkamų grūdų negalima uostyti. Šioje komiškoje situacijoje iškeliamas lietuvių pranašumas žydo atžvilgiu – ponas ir urėdas yra laimėtojai, o žydas paverčiamas auka (pašaišos taikiniu). Taigi tokio tipo anekdotuose stereotipinis žydų bruožas – gudrumas – tampa įrankiu su jais susidoroti. Tiesa, analizuojant šį kūrinėlį reiktų atkreipti dėmesį ir į *pono* personažą; iš toliau aprašomų anekdotų apie aukštesnį socialinį luomą bus matyti, kad lietuviai XIX a. pabaigoje–XX a. viduryje mieliai pajuokdavę turtingus žmones, taigi šioje vietoje išvelgtina savotiška gradacija: žydas blogesnis ir už poną.

Romų tautos atstovai, vadinamieji *čigonai*, Lietuvoje gyvena daugiau nei penkis amžius. Čia jie greičiausiai atkeliavo per Gudiją maždaug XV amžiuje, o XIX a. antroje pusėje jų pradėjo atvykti ir iš Rumunijos bei Vengrijos (Žilevičius 2001: 9). Čigonai dažniausiai versdavosi pirkdami, parduodami ir mainikaudami, o jų moterys – burdamos ir prašydamos išmaldos. Ši kitataučių grupė neretai buvo siejama su antgamtinėmis jėgomis. Čigonus „kaltindavo kerėjus, laikė velnio tarnais, sakydavo juos santykiausiai su piktomis dvasiomis, raganomis, demonais“ (Anglickienė 2006: 45), o dėl klajokliško gyvenimo ir pasipelnymo būdų dažnai buvo laikomi melagiais, gudrumu siekiančiais išviloti pinigus (pvz., spėdami ateitį, vagiliaudami, prašydami išmaldos). Štai ištrauka iš *Lietuvos aid* 1936 m. gegužės 29 d. numerio:

„Čigono apgautas – pasikorė“

Čigonai nuo seniai garsūs arklių maineivos. Nors jie ūkininkus dažnai toje srityje apgauna, bet kartais ir ūkininkai susigundo juos apgauti. Neseniai Subačiaus valsč., Terpeikių vienk. 60 metų amžiaus ūkininkas Palčiūnas Juozas sumainė su čigonu arkliais ir

manė neabejotinai čigoną apgavęs, bet parsivedęs arklį namo, pasijuto pats apgautas. Dėl įvykio labai susijaudino: kelias dienas vaikščiojo nuliūdęs ir galų gale pasikorė (Ikamas 2012: 190).

Iš spaudoje pateiktos žinutės matyti, kad tuometėje Lietuvoje čigonai savo veiksmais formavo neigiamą stereotipinį požiūrį į save. L. Anglickienės pastebėjimu, „čigonas turi ir beveik visus triksterio bruožus. Besistengdamas patenkinti savo nesibaigiančius norus ir poreikius (dažnai paprasčiausiai alkį), triksteris griebiasi apgaulės, pažeisdamas paprasčiausias griežčiausias įprastos teisės ir visuomenės moralės normas („nemeluok!“, „nevok!“)“ (Anglickienė 2006: 169). Anekdotuose dažniausiai ir pašiepiami stereotipiniai neigiami čigonų būdo bruožai, „atsilyginant“ jiems už piktadarystes: čigonas skriaudžiamas fiziškai ar morališkai, t. y. už vagilavimus ar melavimą jam keršijama fizinėmis bausmėmis ar apgavystėmis. Šie anekdotai gali būti interpretuojami kaip savotiškas sąskaitų suvedimo su skriaudiku atspindys.

Čigonas

Čigonas nemoka prižiūrėti bičių. Pamatė čigonas avilį ir klausinėja: „Kas čia?“ Mužikas leido pasiimti medaus, bet čigoną užpuolė bitės LTR 2795(69), užr. 1949 m.

Kitas tokio pat turinio anekdotas:

Ūkininkas atrado qžuole širšuonus. Čigonas jam padėjo šieną pjauti. Sako čigonui: „Radau bites qžuole. Ar nesusemtum?“ – „Oi, mano tėvas bitininkas, ir aš bitininkas – susemsiu!“ Ūkininkas atnešęs pastatė kopėčias prie qžuolo, ir čigonas įlipo. Kai užkiršino širšuolius, kai pradėjo jį daužyti! „Tėvai, dėk kopėčias – krisiu!“ Ūkininkas buvo atitraukęs kopėčias ir po qžuolu padėjęs karvės mėšlo. Čigonas pertratėjo per šakas ir nukrito. Išdribęs kaštavoja – mislijo, kad medus, – neskanus. „Velnio bitės, – sako, – velnio medus!“ LTR 4724(209), užr. 1975 m.

Galima sakyti, kad abiejuose pavyzdžiuose čigonas per savo paties polinkį meluoti tampa pašaipos taikiniu – apsimeta žinąs, kaip reikia prižiūrėti bites, nors iš tikrųjų neskiria bičių nuo širšių. Fazine bausme ir pažeminimu čigonui tarsi „atlyginama“ už melavimą. Anekdoto taikiniu pasirinktas čigono personažas yra tipiškas humoro agresijos išraiškos pavyzdys. Viena pagrindinių humoro, ypač agresyviojo, užduočių yra bendrumo jausmo kūrimas; tai reiškia, kad anekdotai veikia kaip jungiamoji grandis tarp tų žmonių grupių, kurios užima juokaujancio / besijuokiančio asmens poziciją. Tokį elgesį paaiškina Thomas Hobbesas. Jis teigia, kad „juokas kyla iš pranašumo prieš kitą objektą jausmo“ (pagal Attardo 1994: 49).

Taigi galima daryti išvadą, kad agresyviuoju humoru visų pirma norima ne pažeminti pašaipos taikinį, bet pasigėrėti pačiu savimi. Manytina, kad anekdotuose apie čigonus norėta atskleisti savo pranašumą prieš svetimtaučius, juose dažniausia komiškamą kurianti priemonė ir yra taikinio skausmas (šiuo atveju – bičių sugeltas ir karvės mėšlo paragavęs čigonas).

Ingridos Jakubavičienės teigimu, „pirmieji vokiečiai į Lietuvą galėjo patekti kaip belaisviai, pirkliai ir misionieriai XIII–XV a. karų su kryžiuočių ordinu metu“ (Jakubavičienė 2011: 405). 1923 metų surašymo duomenimis, net 1,4 procento Lietuvos gyventojų sudarė vokiečiai. Daugiausia jų gyveno šalies vakaruose, pietvakariuose ir Kaune (Anglickienė 2006: 45). Nors vokiečiai Lietuvoje dažniausiai vertėsi prekyba, *vokiečio* personažas anekdotuose iki XX a. vidurio dažniausiai aptinkamas karo kontekste ir vadinamas *Fricu*, *Hansu*, *vokiečių kareiviu* ar tiesiog *vokiečiu*. Galimas daiktas, kad tai sietina su ypač ryškiu dviejų pasaulinių karų (Pirmojo ir Antrojo) kontekstu ir sovietinės propagandos sklaida (nacistinės santvarkos demonizavimu ir menkinimu). Vokiečiai anekdotuose vaizduojami dvejopai: kaip pasipūtę, besijaučiantys pranašesni už lietuvius arba – atvirkščiai – kvaili, purvini, apsileidę, suplyšusiais batais ir drabužiais. „Peržvelgus tautosaką, kurioje minimas vokietis, galime pamatyti, kad jis dažniausiai vaizduojamas kaip kvailas, nuolat apgaunamas žmogus. Tai „kvailiausias“ tautosakos kitatautis – ši tradicija yra tarptautinė“ (ten pat: 198). Tokie vienas kitam prieštaraujantys veikėjo paveikslai abiem atvejais vokiečio personažą paverčia pašaipos taikiniu žiūrint vietos gyventojų (lietuvio) akimis. Kai vokiečių kareivis yra vaizduojamas kaip elgeta – komiškumo efektas yra kuriamas žeminant veikėją, kurio uniforma iš tiesų buvo labai apgalvota ir tvarkinga⁸, taigi yra kuriama priešprieša realiam vaizdui; kai vokietis pučiasi prieš lietuvį, šis tiesiog parodo jam, „kas namie yra šeimininkas“.

Peilis ir šakutė

Kartą apsinakvojo pas žemaitį vokiečių kareivis. Tikisi, kad čia jį vaišins, meilikaus jam. O žemaitis sodina drauge su visais vakarieniš. Vokietis pasidėjo kardą ant stalo – pagąsdins. Žemaitis atnešė mėšlalabę šakę ir padėjo šalia kardo: „Prie tokio peilio reikia nemažos šakutės“ LTR 3077(84), užr. 1958 m.

Pavaizduota situacija tiriamuose anekdotuose gana dažna: vokietis jaučiasi esąs pranašesnis už lietuvį (žemaitį) ir tikisi iš jo pagarbos bei vaišių. Vokiečiui nepavyksta išgąsdinti namų šeimininko – žemaitis⁹ vokiečio elgesį panaudoja prieš jį patį.

⁸ Žr. http://www.lexikon-derwehrmacht.de/Soldat/Bekleidung_Ausrustung.htm.

⁹ Mažonoje Lietuvoje ir Žemaitijoje tautosaka apie vokiečius buvo ypač paplitusi dėl jų didelės etninės grupės vakarų Lietuvoje.

Prie kardo padėdamas „mėšlalabę šakę“, jis tarsi ironiškai nukenksmina kareivio keliamą grėsmę. Taigi šis pavyzdys yra panašus į anksčiau aprašytus atvejus (anekdotuose apie žydus ir čigonus), kai lietuvis tampa laimėtoju, gudriai apsukdamas situaciją prieš savo auką (šiuo atveju – vokiečių kareivį). Kodėl vokiečio personažas Lietuvoje buvo populiarus, galima atsakyti V. Savukyno žodžiais: „vokiečiai (jie daugiausia ir buvo liuteronų konfesijos) tautosakoje tampa velnio sinonimu“ (Savukynas 2012: 94), tai lemia skirtingos konfesijos, kurios, „neišskiriant nė mums rūpimų reformatų, buvo laikomi „pagonimis“, mokančiais burtininkauti“ (ten pat: 95). Taigi vėl matome *mes – jie* opoziciją, dėl kurios rasdavosi įvairių mitų ir stereotipų apie svetimtaučius Lietuvoje; pavyzdžiui, lietuviai manė, kad Vokietijoje veikia raganysčių mokyklos (ten pat: 94), ir buvo linkę mistifikuoti Lietuvoje gyvenančius vokiečius.

Apibendrinant anekdotus, kuriuose pašaipos taikiniais pasirenkami kitataučiai (žydai, čigonai, vokiečiai ir kt.), galima teigti, kad lietuvis juose beveik visada laimi, t. y. pergudrauna kitatautį savoje aplinkoje. Taip pat reikšminga, kad pagrindiniai kitataučių bruožai anekdotuose yra nustatomi remiantis stereotipais. Pasak L. Anglickienės, „daugelis stereotipų paprastai skirti charakterio bruožams apibūdinti. Dažniausiai jie yra menkinantys ir atspindi ryškiausius vertinamos tautos bruožus, necharakterizuojant jos išsamiau“ (Anglickienė 2006: 66). Dėl to anekdotuose dažniausiai ir pašiepiami tokie charakterio bruožai, kaip žydų godumas ir gudrumas, vokiečių pasipūtimas ir kvailumas, čigonų polinkis vagiliauti ir meluoti. Kaip rodo Christie Davieso tyrimas, kitataučių pajuokimas yra „palyginti nekintantis fenomenas, paremtas nusistovėjusiais etniniais tektais“ (Davies 1990: 131). Anekdotų ir kitų juokų apie kitataučius kūrimo pagrindas – visuomenėje įsigalėję stereotipai, kuriuos Ch. Daviesas įvardija kaip „nekintamus etninius tekstus“. Vadinasi, galima daryti išvadą, kad anekdotai apie svetimtaučius visais laikais išlieka panašūs, skiriasi tik jų kontekstai.

ANEKDOTAI APIE AUKŠTESNIUS LUOMUS

Kaip rodo Lietuvių tautosakos rankraštyne sukaupti anekdotai, XIX a. pabaigoje–XX a. viduryje pajuokos objektais dažnai tapdavo ir aukštesniojo socialinio sluoksnio atstovai (ponai, karaliai, kunigai, praktikę amatininkai); tokių anekdotų rasta šeši šimtai šeši. Humoras, kuriame pašiepiami aukštesni visuomenės sluoksniai, yra vadinamas „aukos kontrpuolimu, kai skriaudėjas puolamas dėl pinigų ar turimo statuso visuomenėje“ (Ross 1998: 59). Pagrindinė šių juokavimų potekstė yra aukos bandymas pakelti savo vertę sumenkinant už save pranašesnį individą, paverčiant jį pašaipos taikiniu. Ch. Daviesas tokio tipo humorą laiko savotiška konkuravimo priemone ir pasipriešinimu vyraujančiai socialinei ir politinei

santvarkai (Davies 1998: 93). *Ponas* dažniausiai pajuokiamas dėl to, kad jis apskritai yra blogas žmogus.

Tai daug buvo

Buvo vieno valstiečio laidotuvės. Vienas žmogus pamatė, kad užpakaly karsto eina šimtas velnių. Prie vieno velnio priėjęs, jam tarė:

– O, kad čia jūsų daug!

– Eik tu, – atsako velnias, – bet kad mes laidojom vieną dvarponį, tai mūsų bent buvo! Mes tada buvom šešios mylios po šešis gretoį – vyras prie vyro, petys prie peties
LTR 2136(172), užr. 1939 m.

Čia atsiskleidžia nepakantumas aukštesnio socialinio sluoksnio žmonėms: būti turtuoliu (*dvarponiu*¹⁰), vadinasi, eiti išvien su piktosiomis antgamtinėmis jėgomis (*velniais*). Cituotame anekdote paliečiama mirties tema, į kurią liaudyje įprasta žvelgti pagarbiai. Čia, kaip matyti, tos pagarbos nėra – ponas į amžinąjį poilsį yra lydimas blogio ir nuodėmių totėmų – velnių. Tai atspindi pobaudžiavinį pono vertinimą valstiečio akimis: ponas buvo suprantamas kaip vargšų skriaudėjas, kuriam už visus blogus darbus bus atlyginta po mirties (*dvarponių* į dangų nepriima, ir jie pasmerkti keliauti su velniais į pragarą). Tautosaka, kuria niekinama aukštesnė socialinė klasė, radosi dėl XIX a. pabaigoje–XX. a. pradžioje visuomenėje susidariusios padėties: „Valstiečiai nekenė savo valdytojų, grasino, kad patys bus ponai, valstybinius mokesčius rinks savo naudai. Bandydavo patys nustatyti padūmės mokesčio dydį. Reikalaudavo atimti seniūnijas iš valdytojų“ (Mulevičius 2003: 297). Tokie liaudies kūriniai atspindi visuomenės susiskaldymą į socialines grupes ir stereotipinio mąstymo pavyzdžius. Kaip pažymi Leonas Mulevičius, „siekimas patiems tapti ponais reiškė stichišką siekimą panaikinti luominius skirtumus“ (ten pat: 298). Valstiečiai negalėjo lavinti savimonės ir nemąstyti stereotipiškai dėl neišsimokslinimo; jiems „mokyti, ypač mokyti lietuviškai, buvo daug kliūčių. Jos atsirado dar iki tol, kai Rusijos valdžia ėmė persekioti lietuvių kalbą. Prieš valstiečių švietimą bajorija pasisakydavo XVIII a. pirmoje pusėje ir vėliau“ (ten pat: 300). Taigi anekdotus, kuriuose pajuokiamos aukštesnės visuomenės klasės, formavo radikali luominė atskirtis, kelianti visuotinę skurstančiųjų neapykantą. Tokiai didelei žmonių atskirčiai nemažą įtaką darė mokslo neprieinamumas paprastam žmogui, tai ir lėmė stereotipinio mąstymo gajumą visuomenėje.

.....
10 Pažymėtina, kad anekdotuose išjuokiami ponai dažnai būdavę svetimtaučiai (plg., „Pavyzdžiui, „lenkas“ dažnai yra „pono“ sinonimas“ – Savukynas 2012: 213), taigi čia vėl pastebima lietuviško etnocentrizmo išraiška.

OBSCENIŠKI ANEKDOTAI

Pastebėta, kad tarp tiriamų anekdotų gana daug yra obsceniškų kūrinėlių, kuriuose piktai pašiepiami įvairūs personažai: moterys, vyrai, kunigai, davatkos, ponai ir t. t. Tai seksualinės konotacijos, žmogaus kūno funkcijas pašiepiantys ir pasišlykštėjimą keliančių temų anekdotai (Bandoriūtė 2014: 171). Obsceniškuose, arba skatologiniuose, anekdotuose dažniausiai juokiamasi iš *gėdingos* žmogaus kūno „veiklos“, pašaipos taikiniui pasireiškiančios netikėčiausiose vietose ir netinkamiausiu laiku. Pasak Monikos Balikienės, Edvardo Balikos ir Vytauto Navicko, rašiusių apie gėdingas kūno funkcijas, žmogaus organizmo išskiriami skysčiai asocijuojami su *gėda*, kuri susijusi su pažeminimu ir reputacijos praradimu, o „už gėdos žymenų gamybą daugiausia atsakingas virškinamasis traktas, ypač abu jo galai – burna ir išangė. Kadangi iš kūno angų besirandantys produktai žmogui kelia nerimą, daugeliui iš jų (čiaudėjimas, raugėjimas, žagsėjimas, čepsėjimas, žarnyno evakuacija, laktacija, menstruacija ir t. t.) galioja kultūrinis tabu“ (Balikienė, Balika, Navickas 2013: 50). Taigi pašaipos taikiniai yra pažeminami dėl įvairių kūno funkcijų ar seksualinio elgesio nevaldymo.

Apie vieną zakristijoną

Prūsų bažnyčioj šalia didžio altoriaus buvo švento Petro stovyla, ir kaip sykis ta stovyla buvo labai panaši į tos bažnyčios zakristijoną. Taip pasitaikė, kad ėmė ir susimušė zakristijonas į tą stovylą. Tai ką jis darys? Nusirengė nuogas, atsistojo į tą vietą, kur buvo stovyla, ir stovi. Žinoma, per ilgą stovėjimą užsimanė ir šikti, tai ką gi – ir prišiko čia pat. Taip stovi stovi kelinta diena, bet sumanė pabėgti. Taip ir padarė: šoko nuo altoriaus ir išbėgo per duris. Tuo tarpu pastorius sakė pamokslą ir pamislį, kad čia tikras stebuklas. Nulipo nuo sakyklos ir nuėjo į tą vietą. Bet ten nieko nebuvo, tik zakristijono pripaškudyta. O pastorius mislį, kad čia stebuklas įvyko, ir tą šūdą įdėjo kaip šventą į lėkštę ir, vaikščiodamas po bažnyčią, rėkia: „Kas šito mekio paragaus, tas dangaus išganymą gaus!“ LTR (1829), užr. 1976 m.

Šis anekdotas yra grotesko pavyzdys, kuriame susipina dvi tabu temos: žmogaus fiziologinių funkcijų (šiuo atveju – tuštinimosi) ir tyčiojimosi iš religijos. Įdomu, kad jis įkūnija pačią žodžio „tabu“ reikšmę, kuri „mums skleidžiasi dviem priešingomis kryptimis. Šis žodis reiškia „šventas, pašventas“; antra vertus, „kraupus, grėsmingas, draudžiamas, nešvarus. <...> jis iš esmės pasireiškia draudimais ir ribojimais“ (Freud 2010: 70). Taigi šiame pasakojime peržengiamos visuomenės nustatytos ribos – kandžiai pajuokiamos bažnytinės relikvijos (kryžius, ostija). Tai galima paaiškinti *iškvovos humoro teorija*, t. y. „juokavimas padeda žmogui išsilaisvinti iš visuomenės normų, standartų ir nedraudžiamai kalbėti tabu temomis“ (Bandoriūtė 2014: 170). Obsceniškas, arba skatologinis, humoras, kaip teigia Arthuras

Asa Bergeris, labiausiai mėgstamas vaikų, nes jie jaučia ypač didelį pasitenkinimą pasakodami nešvankius anekdotus (pagal Anglickienė... [et al.] 2013: 90–91). Vis dėlto, atsižvelgiant į aptariamų anekdotų pateikėjų amžių¹¹, galima manyti, kad skatologinis humoras buvęs populiarus ne tik tarp vaikų (žinoma, gali būti, kad cituotą anekdotą pateikėja atsiminė iš vaikystės). Tai, kad obsceniškomis temomis juokavo ne tik vaikai, rodo ir tokių anekdotų skaičius (292) tiriamoje medžiagoje. Mūsų pateiktame anekdote pašaipos taikiniais tampa Evangelikų liuteronų bažnyčia ir jos tikintieji, kurie žeminami į religinį kontekstą įtraukiant nešvaros, žmogaus fiziologinių poreikių tematiką (pagarbos objektu tampa neva šventojo ekskrementai). Pastebėta, kad obsceniškuose anekdotuose religinis kontekstas pasirenkamas gana dažnai (112 atvejų). V. Savukyno nuomone, tai kyla iš religinės opozicijos (katalikas *versus* reformatas), „tikroji“ religija priešinama „pagoniškai“ ir „demonišškai“ reformatų konfesijai (Savukynas 2012: 144). Poreikį juokauti tokiomis temomis galima paaiškinti kaip jau aptartosios *mes – jie* opozicijos kūrimą visuomenėje (visa, kas yra kitaip nei įprasta, yra blogai) ir savotišką psichohigienos apraišką. Jos metu juokaujantys ir besijuokiantys asmenys geba išsivaduoti iš socialinėje aplinkoje nustatytų normų, t. y. kalbėti tai, apie ką nekalbama (pvz., šurkščiai juokauti šventomis temomis) ir tokiu būdu atsikratyti neigiamų emocijų. Taigi šį pavyzdį galima palyginti su nagrinėtais anekdotais apie svetimtaučius, kuriuose įžvelgiama *mes* ir *jie* priešprieša. Tik šiuo atveju priešinamos ne skirtingos tautos, o tikėjimai (Romos katalikų ir Evangelikų liuteronų).

BAIGIAMOSIOS PASTABOS

Išnagrinėjus didelį pluoštą Lietuvių tautosakos rankraštyne sukauptų anekdotų prieita prie išvados, kad XIX a. pabaigoje–XX a. viduryje dažniausiai buvo juokiamasi iš kasdienių buitinių temų: vyro ir moters santykių, kitataučių vaidmens socialiniame gyvenime, religijos, ūkininkavimo, socialinės nelygybės ir pan. Galima susidaryti aptariamojo laikotarpio juokaujancio žmogaus paveikslą: tai žemesnės arba žemiausios socialinės klasės atstovas (sprendžiant iš pomėgio pašiepti aukštesnių socialinių klasių atstovus), dažniausiai vyras (rodo anekdotų apie moteris gausa), nevengiantis tabu leksikos ir uždraustų temų, gana nacionalistinių pažiūrų (sprendžiant iš anekdotų apie kitataučius gausos). Vis dėlto daryti vienareikšmiškas išvadas būtų neteisinga, nes dauguma tų kūrinių yra surinkta Lietuvos provincijoje (tik maža dalis anekdotų užrašyta miestuose, kur lietuvių gyventojų buvo mažuma), be to, anekdotų kūrimo principas remiasi stereotipais, kurie nėra tikslus informacijos perdavimo šaltinis. Tačiau stereotipus pakeisti labai sunku, nes „pakitusi, teigiama

11 Anekdotą apie zakristijoną pateikėjai buvo 75 metai.

nuostata sukelia padarinius, su kuriais žmogui sunku susitaikyti, stereotipu apibū-dintas žmogus tampa lygus jam. Tai sukelia grėsmę ego, netenkama pranašumo, ypač jei stereotipizavimas buvo vienas iš pagrindinių pranašumo palaikymo būdų“ (Suslavičius 2006: 62). Vadinasi, galima teigti, kad kandžiai juokaujantis individas visų pirma saugo savąjį ego. Šią mintį galima tiesiogiai sieti su lyderystės demons-travimu, nes „lyderystės apraiška humoro interakcijoje yra akivaizdi – juokaujantis žmogus visada bus dėmesio centre, o jei ne, tai bent jau bandys jame atsidurti. Nesvarbu, juokaujama vykusiai ar nevykusiai, agresyviai ar ne, juokaujantis žmo-gus, be visų kitų tikslų, visada turės dar vieną – atkreipti dėmesį į save, o dėmesio sutelkimas į save jau savaime yra lyderystės demonstravimas“ (Bandoriūtė 2014: 167). Vertėtų pridurti: juokauti (tiksliau, juokinti) gali ne kiekvienas žmogus, tam reikia turėti sugebėjimų, taip pat puikią iškalbą, artistišumą, charizmą ar net ki-tonišką išvaizdą.

Atsakant į straipsnio pradžioje iškeltą klausimą, iš ko ir kodėl juokėsi XIX a. pabaigos–XX a. vidurio lietuviai, galima daryti išvadą: humoras atspindi visuome-nėje vyraujančias aktualijas, o jo kūrimas remiasi stereotipinėmis nuostatomis tam tikrų žmonių grupių atžvilgiu. Analizuoto laikotarpio anekdotų pašaipos taikiniais dažniausiai pasirenkami šie personažai: moterys, svetimtaučiai, aukštesnio sociali-nio sluoksnio asmenys, be to, nevingiama ir juodojo, t. y. obsceniškojo humoro. Ištyrus tris pagrindines anekdotų taikinių grupes ir obsceniškus anekdotus, galima išskirti kelias juokavimo funkcijas: p a s i l i n k s m i n i m o (suvokiamo kaip savotiška žaidimo ir pramogos forma, padedanti atsipalaiduoti; pagrindinis pramogos tikslas – juokas; šiai grupei priskiriami anekdotai, kuriuose nepiktai pajuokiami anekdotų taikiniai, pavyzdžiui, anekdotas „Atsidūsėjimai davatkiški“); l y d e r y s t ė s d e m o n s t r a v i m o (interpretuojamo kaip siekis patraukti aplinkinių dėmesį į save ir savotiška patyčių forma, jei kalbama apie tam tikras socialines grupes, iš kurių šaipomasi, pavyzdžiui, anekdotuose apie svetimtaučius, aukštesnio socialinio luomo žmones, moteris, kuriuose aiškiai pastebima *mes – jie* opozicija: lietuviai – svetimtaučiai; dvarponiai – valstiečiai; vyrai – moterys); p s i c h o h i g i e n o s (gali-mybė išsakyti savo neteiktiną nuomonę tabu temomis ar tabu leksika ir tokiu būdu savotiškai išsilaisvinti iš visuomenėje numatytų normų ar agresyvių emocijų; šiai grupei priskiriami obsceniški anekdotai, pavyzdžiui, pasakojimas „Apie vieną zakristijoną“); d i d a k t i n ė s (atpažinti ydingą gyvenimą, pateikiamą juoko forma, ir jo vengti savo socialinėje aplinkoje; ši funkcija galėtų būti taikoma apskritai visiems anekdotams, vertinant juoką kaip blogo, nesektino pavyzdžio demonstravimą; ži-noma, toks didaktinės funkcijos išvelgimas agresyviajame humore yra pozityvaus mąstymo rezultatas, kuris nebūtinai yra teisingas).

Aptarus XIX a. pabaigos–XX a. vidurio anekdotus, reikėtų pažymėti, kad visuo-menėje populiarūs tie anekdotai ir juokai, kurie atspindi esamo meto gyvenimą ir

realijas. Tai, apie ką juokavome vakar, nebūtinai bus patrauklu šiandien, todėl humoras yra pastovus virsmas, pats tikriausias socialinis reiškiny – tautosaka, kuri tūkosi prie kasdienybės, padeda įvardyti visuomenėje vyraujančius stereotipus, išsako nuomones apie įvairius įvykius ir žmones. Humorą yra *čia* ir *dabar*, jis keičiasi kartu su savo vartotojais: nuo perdavimo iš lūpų į lūpas iki internetinių anekdotų puslapių, nuo radijo laidų iki televizijos, nuo skrajučių gatvėse iki socialinių tinklų internete. Pasiremiant jau atliktais šiuolaikinių anekdotų tyrimais (Bandoriūtė 2011a, b, 2014), reikia pridurti, kad nūdienos visuomenės anekdotų pašaišos taikiniai beveik nesiskiria nuo aptartųjų straipsnyje; tai – politiniai veikėjai, moterys, svetimtaučiai, gydytojai ir pacientai (Bandoriūtė 2011a). Šiuolaikinis anekdotas *vartotojas*, kaip ir XIX a. pabaigos–XX a. vidurio, dažniausiai mėgsta pašiepti tas pačias tris socialines grupes: moteris, svetimtaučius ir aukštesnio socialinio sluoksnio asmenis (omenyje turime ne tik turtuolius, bet ir profesiją ar geresnį išsilavinimą įgijusius asmenis, pavyzdžiui, gydytojus). Kaip jau minėta, negalima daryti vienareikšmiškos išvados, kad mėgstantis juokinti ir juoktis lietuvis yra stereotipinio mąstymo, bet galima manyti, kad stereotipinis mąstymas vis dar yra vienas iš susiskaldymo į socialines klases bruožų ir patyčių raiškos būdų, jis pastebimas nuo XIX a. pabaigos iki šių dienų.

Reikėtų taip pat pridurti, kad negalima daryti išvados, jog XIX a. pabaigos–XX a. vidurio lietuvis buvęs nepraustaburnis, antifeministas, nacionalistas ir ateistas, tačiau daugiau nei šimtmetį besikartojančios temos atskleidžia tendenciją juoktis iš anekdotų, kurių pagrindas yra stereotipinis mąstymas, formuojantis požiūrį į tam tikras socialines grupes. Be to, galima teigti, kad juokas yra savitiška patyčių forma, kai žmonės ir jų grupės pašiepiami žvelgiant iš *mes – jie* opozicinės perspektyvos.

ŠALTINIAI

- DLKŽ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, red. kolegija: St. Keinys... [et al.], III pataisytas ir papildytas leidimas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993.
- LMD – Lietuvių mokslo draugijos tautosakos rankraščiai Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyne.
- LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas.

LITERATŪRA

- Anglickienė Laimutė 2006. *Kitataučių įvaizdis lietuvių folklore*, Kaunas: Versus aureus.
- Anglickienė Laimutė... [et al.] 2013. *Šiuolaikinis moksleivių folkloras*: kolektyvinė monografija, Vilnius: Gimtasis žodis.
- Attardo Salvatore 1994. *Linguistic Theories of Humor*, Berlin–New York: Mouton de Gruyter, prieiga per internetą: <http://site.ebrary.com/lib/viluniv/docDetail.action?docID=10373472>.
- Balikienė Monika, Balika Edvardas, Navickas Vytautas 2013. Gėdingos kūno funkcijos: tema ir tyrimų perspektyvos, *Liaudies kultūra*, Nr. 2, p. 48–56.

- Balys Jonas 2002. *Raštai*, t. 3: *Lietuvių pasakojamosios tautosakos motyvų katalogas. Lietuvių liaudies sakmės*, parengė Rita Repšienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Bandoriūtė Salomėja 2011a. *Šiuolaikinių anekdotų tyrimas: pašaipos taikiniai ir kalbinė raiška*: magistro darbas, Vilniaus universitetas.
- 2011b. Šiuolaikinių anekdotų apie lytis pašaipos taikiniai ir kalbinė raiška, *Lietuvių kalba*, Nr. 5, prieiga per internetą: <http://www.lietuviukalba.lt/index.php?id=189>.
- 2014. Juokas pro ašaras: humoras ir agresija, *Inter-studia humanitatis: tarpdisciplininiai juoko kultūros tyrimai*, Nr. 16, p. 163–177.
- Bleizgienė Ramunė 2012. *Privati tyla, vieši balsai: moterų tapatybės kaita XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Crystal David 2003. *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*, second edition, Cambridge: Cambridge University Press.
- Davies Christie 1990. *Ethnic Humor Around the World: a Comparative Analysis*, Bloomington: Indiana University Press.
- 1998. *Jokes and Their Relation to Society*, Berlin–New York: Mouton de Gruyter.
- Freud Sigmund 2010. *Totemas ir tabu: kai kurie sutapimai laukinių ir neurotikų psichikos gyvenime*, [iš vokiečių k. vertė Austėja Merkevičiūtė], Vilnius: Vaga.
- Ikamas Aleksandras (sud.) 2012. *Banginis prarijo lietuvių: nepaprasti lietuvių nuotykių 1900–1940 metais*, Vilnius: Tyto alba.
- Jakubavičienė Ingrida 2011. Vokiečiai Lietuvos ūkyje XX a. 3–4 dešimtmeciais, *Lituanistica*, t. 57, Nr. 4 (86), p. 405–424.
- Kavolis Mykolas 1930. *Bažnytinės tikibiniai mišriosios ir civilinės moterystės juridinė padėtis Lietuvoje*, Kaunas: Vytis.
- Kazlauskienė-Skabeikytė Gražina 2008. Petriukas – šiuolaikinių anekdotų triksiteris, *Tautosakos darbai*, t. XXXVI, p. 143–154.
- Kerbelytė Bronislava 2008. *Naujoviški anekdotai: santykiai su ilgaamže tradicija*, Tautosakos darbai, t. XXXV, p. 107–116.
- 2011. *Lietuvių tautosakos kūriniių prasmės*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
- Kerbelytė Bronislava, Kriškiūnas Povilas 1994. *Lietuvių liaudies anekdotai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Lukošiūtė Ieva 2012. Kultūriniai stereotipai lietuvių pasakojamuose anekdotuose: žydas, čigonas, vokiečiai, *Humanitariniai mokslai: jaunųjų mokslininkų darbai*, Nr. (1) 34, p. 160–166.
- Miknytė Jurga 2003. Moterų kritika Lietuvoje XIX pab.–XX a. pr., *Žurnalas Klėja: studentų darbai*, Nr. 8, prieiga per internetą: http://www.lsc.vu.lt/assets/leidiniai/indexf327.html?show_content_id=639.
- 2009. *Moters socialinio vaidmens konstravimas viešajame diskurse XIX a. vidurio–XX a. pradžios Lietuvoje*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
- Mulevičius Leonas 2003. *Kaimas ir dvaras Lietuvoje XIX amžiuje*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
- Papaurėlytė-Klovienė Silvija 2010. Kaimyninių tautų atstovai ir jų nacionalinio charakterio specifika lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje, *Lietuvių kalba*, Nr. 4, prieiga per internetą: <http://www.lietuviukalba.lt/index.php?id=146>.
- Ross Alison 1998. *The Language of Humor*, London and New York: Routledge.
- Savukynas Virginijus 2012. *Istorija ir mitologijos: tapatybės raiškos XVII–XIX amžiaus Lietuvoje*, Vilnius: Idėjos ir komunikacija.
- Suslavičius Antanas 2006. *Socialinė psichologija: specialiosios psichologijos laboratorija*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Žilevičius Vytautas 2001. Keletas pastabų apie Lietuvos čigonų praeitį ir kultūrą, in: *Lietuvos čigonai: tarp praeities ir dabarties*, sudarė Vytautas Toleikis, Vilnius: Garnelis.

The Traditional Anecdote: What Did Lithuanians Find Funny in the End of the 19th – the Middle of the 20th Century?

SALOMĖJA BANDORIŪTĖ

S u m m a r y

The author of the article discusses the main themes of humor prevailing in the end of the 19th – beginning of the 20th century, and targets of mockery in the anecdotes. Seeking to answer the question, what Lithuanians during this period found funny, it was noted that humor reflects the relevant social issues and is usually based on certain stereotypic assumptions directed at some social groups. In the anecdotes, mockery is most frequently directed at three social groups: women, foreigners, and persons of higher social rank. So it can be assumed that humor is born whenever the opposition between *us* and *them* can be discerned. The analysis also proves that joking on obscene topics is rather common; this is based on the possibility provided by the occasion of the humor-making to express one's inappropriate opinions on the tabooed topics, thus in a way breaking free from the socially established norms. The article yields rather ambivalent conclusions: it would hardly be right to assume that Lithuanians in the end of the 19th – beginning of the 20th century were all thinking stereotypically, and were foul-mouthed nationalists, atheists, and antifeminists; yet one can rightfully maintain that humor was, is and will always be a form of mockery directed at certain people and social groups.

Gauta 2015-05-14